

Особливості динаміки мережі освітніх закладів депресивного регіону (на прикладі Чернігівської області)

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: Brnm@ukr.net; lena-konotop@mail.ru

Анотація. Розкрито специфіку передумов формування освітньої мережі Чернігівської області як типового депресивного регіону, досліджено динаміку освітніх закладів області за 1990-2012 рр., визначено особливості реформування мережі освітніх закладів Чернігівської області у сучасних умовах.

Ключові слова: освітній комплекс, загальноосвітній навчальний заклад, Чернігівська область, освітній округ.

Вступ

Негативні тренди розвитку демографічних і розселенських процесів в Україні загострили питання реформування мережі освітніх навчальних закладів низового рівня. Цей процес лише розпочався, проте він проходить болісно, оскільки зачіпає інтереси значної кількості громадян країни, особливо сільських мешканців. В управлінців, практиків, науковців є розуміння необхідності зміни підходів до реформування системи освітніх установ, проте питання про найбільш оптимальний шлях цього процесу залишається дискусійним.

Дослідженням проблем розвитку освітнього комплексу України та її окремих регіонів займається досить широкий загал науковців, які представляють як економічну (М. Абрамов, В. Козак, В. Куценко), так і географічну (А. Байназаров, П. Вірченко, Н. Горожанкіна, О. Заячук, Л. Корнус, Т. Мельниченко, Л. Немець) науки. Окремі аспекти просторово-часової динаміки закладів освітнього комплексу Чернігівської області розкрито у роботах О. Афоніної.

Чернігівська область, порівняно з іншими регіонами України, характеризується низкою негативних, насамперед, демографічних тенденцій розвитку, що дає підстави окремим науковцям (М. Барановський) віднести її адміністративні утворення до категорії депресивних територій. Саме демографічні та розселенські чинники відігравали і продовжують відігравати ключову роль як у формуванні, так і в сучасній трансформації мережі освітніх закладів регіону. В останні роки держава в особі органів місцевого самоврядування приступила до реформування (оптимізації) мережі навчальних закладів різного типу, проте цей процес носить радше стихійний, ніж науково-обґрунтований характер. У депресивних регіонах реформування освітніх закладів має свої особливості, вивчення яких дасть можливість зробити цей процес більш керованим і соціально виваженим.

Головним завданням даного дослідження є науковий аналіз особливостей та просторово-часової динаміки мережі освітніх закладів Чернігівської області.

Матеріали і методи

Інформаційну базу дослідження склали дані головного управління статистики у Чернігівській області, управління освіти і науки обласної державної адміністрації, нормативно-законодавчі документи, які регламентують функціонування освітніх установ країни, зокрема постанова КМ України №777 від 27.08.2010 р. "Про затвердження положення про освітній округ", наказ управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації №324 від 28.08. 2009 р. "Про затвердження регіонального плану оптимізації загальноосвітніх навчальних закладів області", наказ Міністерства освіти і науки України №1324 від 19.09.2013 р. "Щодо проведення моніторингу результатів впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 рр.". Використані теоретичні, загальнонаукові, економіко-статистичні методи дослідження.

Результати і обговорення

Сучасна мережа освітніх навчальних закладів Чернігівської області формувалася досить тривалий період часу. На початок 2011-2012 навчального року на території Чернігівської області функціонувало 1130 навчальних закладів різного типу, зокрема 437 дошкільних установ, 652 загальноосвітні навчальні заклади I-III ступенів, 15 вишів I-II та чотири III-IV рівнів акредитації.

Як відомо, мережа освітніх навчальних закладів, особливо низового рівня, формується під впливом кількох чинників, проте головну роль тут відіграють розселенські та демографічні передумови.

Скорочення кількості дітей шкільного віку, знелюднення сільських поселень, зростання частки малих сіл зумовлюють необхідність перегляду мережі освітніх навчальних закладів. Особливо гостро ці проблеми постають у так званих депресивних регіонах, прикладом яких є Чернігівська область.

Чернігівщина упродовж багатьох останніх років вирізняється серед регіонів України найскладнішою демографічною ситуацією. Депопуляційні процеси у сільській місцевості спостерігаються тут ще з кінця 70-х років ХХ ст. Економічна криза середини 90-х років ХХ ст., наслідком якої стали зубожіння населення, зростання безробіття, зниження купівельної спроможності населення, пришвидшили ці процеси. Упродовж 1990-2000 рр. показник народжуваності у Чернігівській області знизився майже на 18%, природний убуток населення, навпаки, зріс більш як удвічі. Паралельно з погіршенням показників природного руху відбувалося ускладнення вікової структури населення, зокрема скорочення частки населення дитячого віку та зростання питомої ваги осіб старших вікових груп. Депопуляційні процеси посилювалися міграційним відтоком населення, насамперед за рахунок того, що серед мігрантів домінувала молодь. Зазначені особливості по-різному проявлялися у межах регіону. Від депопуляційних процесів найбільше потерпали північні райони Чернігівської області, де склалася складна соціально-економічна ситуація.

Ускладнення депопуляційних процесів негативно позначилося на структурі поселенської мережі. У складі останньої невпинно зростає частка малих за людністю сільських поселень, знижується загальний рівень заселеності території. Під дією соціально-економічних чинників посилюється поляризація населення, яка проявляється на різних ієрархічних рівнях. Усі зазначені процеси визначили ті передумови, без урахування яких аналіз трансформації мережі освітніх закладів Чернігівської області буде неповним.

Левову частку загальної кількості освітніх установ області складають дошкільні та денні загальноосвітні навчальні заклади, на аналізі динаміки яких варто зупинитися більш детально.

Упродовж 1990-2012 рр. кількість дошкільних навчальних закладів в області помітно скоротилася – з 763 до 437 одиниць (42,7%). У період цього значного часового інтервалу динаміка кількості дошкільних установ була неоднорідною. Стале скорочення мережі дошкільних установ тривало від 1990 до 2010 рр. Водночас в останні роки простежуються позитивні процеси – число дошкільних установ почало поступово збільшуватися (табл. 1).

Таблиця 1.

Дошкільні заклади освіти Чернігівської області

Роки	Кількість закладів, одиниць	У них місць, одиниць	Кількість дітей у дошкільних закладах, осіб	Охоплення дітей дошкільними закладами, (% до кількості дітей відповідного віку)
1990	763	51887	56310	57
1995	550	45412	34667	44
2000	520	22681	21851	39
2005	461	22530	22649	50
2008	416	23996	25259	55
2010	414	24278	26115	54
2012	437	25305	29198	59

Розраховано авторами за даними головного управління статистики у Чернігівській області

Загалом така динаміка мережі дошкільних навчальних закладів у Чернігівській області визначалася двома чинниками – економічним і демографічним. Кризові процеси 90-х років ХХ ст. обумовили, з одного боку, скорочення показників народжуваності, а, відтак, і кількості дітей відповідного віку, а з іншого, – зростання безробіття, зменшення доходів населення. Через брак фінансових ресурсів, незайнятість, батьки перестали водити дітей у дошкільні установи. Багато помилок було допущено під час приватизації, зміни профілю навчальних закладів. Через хибну думку про непотрібність дошкільних установ на певному етапі економічної кризи, у багатьох містах і сільських поселеннях дитячі дошкільні заклади були закриті, приватизовані, перепрофільовані для виконання інших функцій тощо. Відносно повільне відновлення мережі дошкільних установ пов'язане з тим, що зростання показників народжуваності у Чернігівській області є не дуже значним, крім того, рівень народжуваності помітно поступається 1990 р. Отже при теперішньому рівні демографічних показників марно сподіватися на те, що кількість дошкільних установ буде такою, як на початку 90-х років ХХ ст.

Паралельно зі зменшенням кількості дошкільних установ проходило і скорочення місць у них, а також контингенту дітей дошкільного віку. Темпи скорочення кількості місць у дошкільних закладах були вищими за темпи скорочення числа таких установ. За 1990-2012 рр. кількість місць у дошкільних закладах скоротилася більш як удвічі. Відсоток охоплення дітей дошкільними закладами становить у Чернігівській області 59%. Це дещо краще показника 1990 р., не кажучи вже про кінець ХХ ст., коли відсоток охоплення дітей дошкільними установами становив лише 39%. Досі спостерігаються значні відмінності між рівнями охоплення дітей дошкільними установами у містах і сільській місцевості. Якщо у містах він становить 70%, то у сільській місцевості – лише 27%.

Соціально-економічні та демографічні передумови визначили внутрішньорегіональні відмінності у динаміці мережі дошкільних освітніх закладів. Як і очікувалося, найбільш інтенсивно скорочувалася кількість дошкільних установ у населених пунктах тих районів, які вирізняються найбільш складною демографічною ситуацією і швидкими темпами скорочення кількості дітей дошкільного віку. Якщо у середньому по області кількість дошкільних навчальних закладів скоротилася на 42,7%, то у Городнянському районі – на 58,6%, у Новгород-Сіверському – на 69,4%, у Корюківському – на 70,4% (табл. 2).

Таблиця 2.

Динаміка кількості дошкільних установ та денних загальноосвітніх навчальних закладів у розрізі районів і міст обласного підпорядкування Чернігівської області

Райони Чернігівської області	Кількість дошкільних навчальних закладів, од.		У них дітей, осіб		Кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів, од.		У них учнів, осіб	
	1990	2011	1990	2011	1990	2011	1990	2011
Область	763	434	56310	27788	887	652	173418	96227
м. Чернігів	74	56	17628	10443	35	40	39855	26148
м. Ніжин	29	14	4702	2325	16	19	12037	6384
м. Прилуки	26	15	4205	2306	15	14	9595	5674
Бахмацький	27	22	1815	955	36	34	8021	4211
Бобровицький	29	20	1258	790	35	28	5544	3036
Борзнянський	37	16	1837	594	41	33	6450	3127
Варвинський	17	15	1070	555	15	15	2837	1628
Городнянський	29	12	1529	609	40	29	5635	3124
Ічнянський	38	24	1531	765	42	29	5528	2942
Козелецький	37	21	1924	1004	71	41	8407	4135
Коропський	26	17	1111	439	37	24	4208	2258
Корюківський	27	8	1585	628	33	21	5037	2963
Куликівський	17	13	891	327	18	15	3089	1395
Менський	31	23	1864	919	35	28	7090	3685
Ніжинський	26	13	911	386	42	28	4705	2088
Н.-Сіверський	36	11	1713	545	51	30	5091	2745
Носівський	26	12	1333	716	32	25	5428	3072
Прилуцький	49	24	1707	615	50	33	5978	2788
Ріпкинський	30	17	1383	448	47	23	4983	2465
Семенівський	26	14	1020	440	29	19	3149	1982
Сосницький	17	9	780	333	31	22	3568	1617
Срібнянський	15	8	531	203	20	14	2119	1025
Талалаївський	20	13	640	252	21	14	2435	1322
Чернігівський	46	25	1885	596	63	52	8189	4140
Щорський	28	12	1457	595	32	22	4440	2273

Складено авторами за даними державної служби статистики України

Як показали результати досліджень, міжрайонні особливості динаміки мережі дошкільних закладів залежать не стільки від демографічних характеристик, скільки від структури поселенської мережі. Коефіцієнти кореляційної залежності між темпами скорочення дошкільних закладів і середньою густотою сільських поселень, щільністю сільського населення становлять відповідно 0,420 та 0,435.

Найбільший суспільний резонанс в останні роки викликають процеси реформування мережі загальноосвітніх навчальних закладів, особливо у сільській місцевості, а відтак їх аналіз потребує прискіпливої уваги. Серед громадськості, науковців і практиків є протилежні думки щодо доцільності реформування мережі загальноосвітніх навчальних закладів. Прихильники оптимізації шкільної мережі вказують на об'єктивність цього процесу, адже в останні роки кількість дітей шкільного віку в Чернігівській області помітно зменшилася, наповнюваність класів у сільських школах становить лише 5-10 осіб. За таких умов неможливо забезпечити якісне викладання усіх предметів, витрати на утримання одного учня у малокомплектних школах є значно вищими за пересічні для країни показники. Противники реформування мережі загальноосвітніх навчальних закладів указують на те, що закриття шкіл, особливо у сільських поселеннях, пришвидшує процес загальної деградації сільських територій, посилює рівень їх депресивності.

Попри існування різних точок зору щодо реформування мережі загальноосвітніх навчальних закладів, їх кількість постійно скорочується. Причому цей процес простежується ще з початку 90-х років ХХ ст., коли проблема оптимізації шкільної мережі не набула загальнодержавного розголосу.

Загалом упродовж 1990-2011 рр. кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів скоротилася у Чернігівській області з 887 до 652 одиниць (26,5%). Темпи скорочення числа шкіл приблизно відповідають темпам скорочення населення регіону, яке за вказаний період зменшилося на

23,1%. Міжрайонні відмінності у динаміці мережі загальноосвітніх навчальних закладів визначаються, насамперед, демографічними та розселенськими чинниками (табл. 2). Проведений кореляційний аналіз підтвердив таке припущення. Коефіцієнти кореляції між темпами скорочення населення, природним приростом, середньою людністю сільських поселень, щільністю сільського населення і показником динаміки мережі загальноосвітніх навчальних закладів становлять 0,583, 0,675, 0,606 та 0,669 відповідно.

Найбільш інтенсивно кількість шкільних закладів скорочувалася у Новгород-Сіверському (41,2%), Козелецькому (42,3) та Ріпкинському (51,1%) районах. Натомість у містах обласного підпорядкування (Чернігів, Ніжин), а також у Варвинському районі число загальноосвітніх навчальних закладів або не змінилося, або навіть збільшилося.

Динаміка контингенту школярів Чернігівської області характеризується постійним його скороченням. За 1990-2011 рр. кількість учнів зменшилася майже удвічі – з 173,4 до 96,2 тис. осіб (табл. 2). Причиною цього є зниження показників народжуваності, особливо упродовж 1995-2001 рр. Серед районів області швидкими темпами скорочення контингенту учнів вирізняються Борзнянський, Куликівський, Ніжинський та Сосницький райони. У зазначених районах число школярів зменшилося на 42-46%.

Варто зауважити, що темпи скорочення контингенту школярів є значно вищими за темпи зменшення кількості шкіл, що, зрештою, і зумовлює зростання питомої ваги малокомплектних загальноосвітніх навчальних закладів. Якщо у 1990 р. на одну школу в Чернігівській області припадало 195 учнів, то у 2012 р. – 148 школярів. Міжрайонні диспропорції цього показника відображені у табл. 3. Особливу занепокоєність викликає стан справ у Ніжинському, Сосницькому, Срібнянському районах, де пересічний показник контингенту учнів однієї школи становить лише 73-74 особи. Зважаючи на те, що загальноосвітня школа I-III ступенів має 11 класів, їх середня наповнюваність буде становити лише близько 7 осіб. При такій кількості учнів важко забезпечити викладання усіх предметів фахівцями відповідного профілю. Все зазначене призвело до того, що Чернігівська область стала лідером в Україні за часткою малокомплектних шкіл – 52,2%. Якщо в Україні частка шкіл із кількістю учнів до 40 осіб становить 27,6%, то у Чернігівській області – 67% [1, с. 126].

Чернігівська область однією з перших розпочала процес реформування мережі загальноосвітніх навчальних закладів. Підставою для цього стали, з одного боку, існуюча демографічна ситуація, з іншого, – нормативно-законодавча база, насамперед кілька постанов Кабінету Міністрів України, зокрема “Про затвердження програми “Шкільний автобус” (№31 від 16.01.2003 р.) і “Про затвердження Положення про освітній округ” (№777 від 28.07.2010 р.). На виконання цих постанов, рішенням колегії управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації затверджено програми “Про стан діяльності опорних шкіл та шляхи покращення їх функціонування”, “Про затвердження регіонального плану оптимізації загальноосвітніх навчальних закладів” та “Про формування мережі опорних навчальних закладів освіти”. Відповідно до даних програм, а також інших нормативних документів, які були прийняті в останні роки, у Чернігівській області планується реорганізувати щонайменше 21, ліквідувати 33 загальноосвітні навчальні заклади та сформувати 115 освітніх округів.

Таблиця 3.

Кількість учнів у розрахунку на одну школу у розрізі районів Чернігівської області

Райони	Кількість учнів в одній школі, осіб		Райони	Кількість учнів в одній школі, осіб	
	1990	2012		1990	2012
Область	195,5	147,6	Куликівський	171,6	93,0
м. Чернігів	1138,7	653,7	Менський	202,6	131,6
м. Ніжин	752,3	336,0	Ніжинський	112,0	74,6
м. Прилуки	639,7	405,3	Н.-Сіверський	99,8	91,5
Бахмацький	222,8	123,9	Носівський	169,6	122,9
Бобровицький	158,4	108,4	Прилуцький	119,6	84,5
Борзнянський	157,3	94,8	Ріпкинський	106,0	107,2
Варвинський	189,1	108,5	Семенівський	108,6	104,3
Городнянський	140,9	107,7	Сосницький	115,1	73,5
Ічнянський	131,6	101,4	Срібнянський	106,0	73,2
Козелецький	118,4	100,9	Талалаївський	116,0	94,4
Коропський	113,7	94,1	Чернігівський	130,0	79,6
Корюківський	152,6	141,1	Щорський	138,8	103,3

Розраховано авторами за даними головного управління статистики у Чернігівській області

Паралельно зі створенням освітніх округів в області триває виконання програми “Шкільний автобус”. Черговий її етап розрахований на 2011-2015 рр. На момент прийняття програми (2010 р.) підвозу до школи потребували 7,5 тис. школярів, що становить близько 12% їх загального контингенту. Для практично повного вирішення проблеми підвозу учнів у 2011-2015 рр. передбачається придбати 56 шкільних автобусів.

Зважаючи на особливості перебігу демографічних процесів, зростання вимог щодо рівного доступу школярів до якісної освіти, процес реформування мережі освітніх закладів буде тривати і надалі. Це слід визнати об'єктивним процесом, досягнення максимальної ефективності якого можливе лише за умови ґрунтовного наукового аналізу, всебічної оцінки передумов і чинників розвитку освітнього комплексу Чернігівського регіону.

Висновки

Проведений аналіз особливостей динаміки мережі освітніх закладів депресивного регіону, прикладом якого є Чернігівська область, дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Депресивні регіони, індикатором яких є складна демографічна ситуація, характеризуються низкою особливостей соціально-економічного розвитку, що має враховуватися при реформуванні мережі освітніх навчальних закладів.

2. Ключову роль у розвитку та трансформації мережі закладів освіти Чернігівської області відіграють демографічні та розселенські чинники. Процес реформування (оптимізації) освітніх установ області, який триває тепер, носить радше адміністративний, ніж науково-обґрунтований характер.

3. Кількість дошкільних навчальних закладів Чернігівської області упродовж 1990-2012 рр. скоротилася на 42,7%, а кількість дітей у них – більш як удвічі. Найбільш інтенсивно скорочення числа дошкільних установ проходить у північних районах області, які характеризуються дуже складною демографічною ситуацією і високою питомою вагою дрібних за людністю сільських поселень.

4. Найбільший суспільний резонанс викликає процес реформування мережі загальноосвітніх навчальних закладів, особливо у сільській місцевості. За 1990-2011 рр. кількість шкіл скоротилася в області на 26,5%, що приблизно відповідає темпам зменшення населення регіону за аналогічний період. Через неоднакові темпи скорочення кількості шкіл і кількості учнів, у Чернігівській області зростає питома вага малокомплектних загальноосвітніх навчальних закладів. Їх частка становить у регіоні 52,2%. У малокомплектних школах важко забезпечити викладання усіх предметів фахівцями відповідного профілю, державні витрати на утримання одного учня у таких школах набагато вищі за існуючі нормативи.

5. Необхідність реформування мережі освітніх закладів у Чернігівській області є очевидною. Цей процес уже розпочався. Він включає визначення опорних шкіл, формування освітніх округів, виконання програми "Шкільний автобус". Результатом реформування має стати рівний доступ школярів до якісної освіти незалежно від місця їх проживання.

Процес реформування мережі освітніх навчальних закладів Чернігівської області триває. При формуванні освітніх округів, визначенні кількості шкільних автобусів, удосконаленні структури навчальних закладів необхідно враховувати специфіку не лише усього регіону, а і його окремих адміністративних одиниць. У депресивних регіонах на кшталт Чернігівської області підхід до оптимізації мережі загальноосвітніх навчальних закладів має бути особливо зваженим, враховувати інтереси як сільських громад, так і фінансові можливості держави й органів місцевого самоврядування. Розробка оптимальної для кожного з регіонів моделі реформування освітніх навчальних закладів залишається важливим завданням суспільно-географічної науки.

Література

1. Заліський А. Освітній округ – шлях до якісної освіти / А. Заліський // Сіверянський літопис. – 2013 – №1 (109). – С. 125 – 129.

Аннотація. Н. А. Барановский, О. В. Рябоконт **Особенности динамики сети образовательных учреждений депрессивного региона (на примере Черниговской области).** Раскрыто специфику предпосылок формирования образовательной сети Черниговской области как типичного депрессивного региона, исследовано динамику образовательных учреждений области за 1990-2012 гг., определено особенности реформирования сети образовательных учреждений Черниговской области в современных условиях.

Ключевые слова: образовательный комплекс, общеобразовательное учебное заведение, Черниговская область, образовательный округ.

Abstract. M. O. Baranovsky, O. V. Rybokont **Dynamics Peculiarities of Educational Institutions Network of Depressed Region (on Example of Chernigiv Region).** The specificity of prerequisites of forming of Chernihiv region educational network as a typical depressed region is described, the dynamics of the region's educational institutions during 1990-2012 is examined, the peculiarities of reforming of region's educational institutions network in modern conditions are defined.

Keywords: educational complex, comprehensive educational institution, Chernigov region, educational district.

Поступила в редакцию 31.01.2014 г.